

«СУНАН ТЕРМИЗИЙ»НИНГ ШАРҲЛАРИ

Низомиддинов Ҳошимжон Муҳаммаджонович
Ўзбекистон Халқаро Ислом Академияси докторанти
hoshimjonnizomiddinov@yandex.ru

Аннотация: Ушбу мақолада “Сунан Термизий”нинг ўрта асрларда ёзилган шарҳлари ва у шарҳ китобларнинг муаллифларининг исм-шарифлари, яшаган даврлари ёхуд вафот этган йиллари ҳақида қисқача таҳлилий маълумотлар баён этилган. Шунингдек, ушбу шарҳ китобларнинг йўналиши, қамрови, мукамал ё маълум бир қисмини шарҳланганлиги борасида ҳам маълумот берилган. Қолаверса, “Сунан Термизий”нинг учта қисқартма ва сайланмалари ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: Шарҳ, сунан, жомий, асар, илм, китоб, муаллиф, аллома, саҳиҳ, Термизий, ҳадис, муҳаддис, фақиҳ, фикҳ.

Annotation: This article contains commentaries on the "Sunan Thermizi" written in the Middle Ages, and a brief analysis of the names, dates of birth and death of the authors of these commentaries. Also, this review provides information on the direction, scope, and full or partial review of the book. It also mentions his three abbreviations and selection of Sunan Termizu.

Key words: Treatise, sunan, society, knowledge, science-based, book, author, allama, sahih, Termiziyya, hadith, muhaddis, pre-jurisdictions, jurisprudence.

Аннотация. В данной статье представлена краткая аналитическая информация о комментариях «Сунана Термизи», написанных в средние века, в крации имена авторов этих комментариев, периоды их жизни или годы их смерти. Также в этом обзоре представлена информация о направлении, объеме, полном или частичном обзоре книг. Кроме того, упоминаются три сокращения и выделения «Сунана Термизи».

Ключавая слова. Комментарий, сунан, джами, работа, наука, книга, автор, аллама, саҳиҳ, Термизи, ҳадис, муҳаддис, правовед, фикҳ.

Имом Термизийнинг «Сунан Термизий» асарига Аллоҳ таоло мақбуллик бағишлаган бўлиб, у кейинги давр олимлари, аҳли илмлари томонидан қайта-қайта ўрганилган, тадқиқ ва таҳлил қилинган. Ҳозиргача бу муқаддас анъана давом этиб келаётгани қувонарлидир. Асрлар давомида «Сунан Термизий» қўлёзмалари дунёнинг турли томонларига тарқаб кетган. Машхур ва моҳир хаттотлар уни қайта-қайта китобат қилганлар. Жумладан, Қуддусда яшаган Абу Наср ал-Мўътаман ас-Сожий (445 - 507/1053 - 1113) муҳаддис бобомизнинг мазкур тўпламини олти марта тўлик кўчириб чиққанлиги нақл қилинган.

Имом Термизийнинг «Сунан Термизий» асари матни илк бор Мисрнинг Булок шаҳрида 1292/1875 йили нашр қилинган бўлиб, унинг ҳошиясида «ал-Азҳар»нинг уламоларидан Аҳмад ар-Рифоъий ал-Моликийнинг изоҳлари ўрин олган эди. Шундан сўнг Дехлида бир неча бор нашр қилинган¹.

«Сунан Термизий»га қанчадан-қанча тажридли, мустахражлар, ҳошиялар, мухтасарлар тузилган. Жумладан, Ибн ал-Кайсароний (448/1057 – 507/1114) «Сунан Термизий»нинг «атроф»ига бағишланган 10 жилдлик манба яратган. «Атроф» ҳадис китобларининг бир тури бўлиб, бугунги кундаги кўрсаткичлар туркумига киритиш мумкин.

«Сунан Термизий»га битилган шарҳларнинг саноғини аниқлаш имконсиз. Мазкур шарҳлар ўрганилар экан, уларни нашр этилган, қўлёзма шаклида мавжуд, лекин чоп этилмаган ҳамда бугунги кунгача сақланиб қолмаган каби учта туркумга тасниф қилиб ўрганиш мумкин. Олимларнинг асарларни шарҳлашда қўллаган услуб ва шартлари уларнинг оммалашуви ва эътироф этилишида муҳим омил ҳисобланади. «Сунан Термизий»га нафақат аҳли суннат ва жамоат олимлари, балки ундан ташқари бўлган тоифа вакиллари томонидан ҳам шарҳ ва таълиқлар битилганини айтиб ўтиш ўринли. Лекин асарга битилган шарҳ ва таълиқларнинг кўпчилиги аҳли суннат ва жамоатнинг энг катта ва салмоқли мазҳаби – ҳанафийлик олимлари ҳиссасига тўғри келади. Шарҳларнинг аксарияти борасида бу ерда маълумот беришни лозим топилди:

1) «Шарҳ Жомеъ Термизий». Унинг муаллифи «ал-Ҳоким ал-Кабир» лақаби билан танилган Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Муҳаммад ан-Найсобурий ал-Каробисий (285/898 – 378/988) дир. Ушбу шарҳ бизнинг кунимизгача етиб келмаган бўлиб, «Сунан Термизий»га битилган илк шарҳлардан бири ҳисобланади. Ал-Ҳоким ал-Кабир ан-Найсобурий раҳимаҳуллоҳ бир муддат қадим Шош - Тошкентда козиқалон бўлиб фаолият олиб борган.

2) «Оризату-л-аҳвазий би-шарҳ «Саҳиҳ Термизий». Бу шарҳнинг муаллифи моликий мазҳабининг таниқли фақиҳи ва муҳаддиси Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн ал-Арабий ал-Муъофирий ал-Ишбилиий (468/1076 – 546/1151) бўлиб, у зот «Ибн ал-Арабий ал-Моликий» номи билан танилганлар². Шарҳ анча батафсил бўлиб, асосан, унда муаллиф Абу Исо Термизийнинг фикҳга оид фикрларини шарҳлашга ва уларни тўлдиришга эътибор берганлар. Шунингдек, шарҳда ҳар бир ҳадис тўрт жиҳатдан таҳлил қилинган:

- Ҳадис исноди таҳлил қилинган;
- Ҳадис матни наҳвий жиҳатдан кўриб чиқилган;
- Ҳадисдан олинадиган фикҳий ҳукмлар таҳқиқ этилган;

¹ Ҳ.Аминов, М.Исмоилов, Ҳ.Абиев, Б.Абдуллаев. “Шарҳ Сунан Термизий”. – Тошкент:Ирфон Нашр. 2021. – Б.335..

² Ҳ.Аминов, М.Исмоилов, Ҳ.Абиев, Б.Абдуллаев. “Шарҳ Сунан Термизий”. – Тошкент:Ирфон Нашр. 2021. – Б.336.

– Ақидавий жиҳатига эътибор қаратилган. Шунинг учун кейинги даврнинг барча муҳаддис шориҳлари ушбу асарга мурожаат этганлар.

Шунингдек, «Оризату-л-аҳвазий» да «ал-Илалу-с-сағир» асари ҳам шарҳланган.

Китоб 1299/1882 йили ва 1350/1931 – 1352/1933 йилларда Коникур ва Қоҳира шаҳарларида 13 жилдда ҳамда 1997 йили Байрут шаҳрида жойлашган машхур «Дору-л-кутуб ал-илмия» нашриётида 14 жилдда чоп қилинган.

3) «Ан-Нафху-ш-шазий фий шарҳ «Жомеъ Термизий». Бу шарҳнинг муаллифи Ҳофиз Абу-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Яъмурий (671/1273 – 734/1334) бўлиб, у зот «Ибн Саййид ан-Носс ал-Андалусий» номи билан машхур. Бу шарҳ кенг тарқалган бўлса-да, муаллиф уни охирига етказа олмаган.³ Яъни Ибн Саййид ан-Носс «Жомеъ Термизий»ни бошидан 316 та ҳадисни шарҳлашга улгурган. Тадқиқотчилар мазкур шарҳ агар охирига етказилганида, «Жомеъ ас-Сунан»нинг энг мукамал ва энг муфассал шарҳларидан бири бўлар эди деганлар. Гарчанд у ўн жилддан иборат шарҳ битган бўлса-да, унинг охирига етказиш учун фурсат топмаган. Шарҳнинг бунчалик чўзилиб кетишлигининг боиси шундаки, муаллиф ўз асари доирасини фақат ҳадис фанига алоқадор масалалар билан чекланиб қолмай, балки унга бошқа фанларга доир маълумотларни ҳам киритган.

Аллома Чалабий шундай деган: «Агар муаллиф ўз шарҳида фақат ҳадис фани билан чегараланганда эди уни тамомига етказар эди, лекин у (муаллиф) Аллоҳга ҳамд айтаманки, ҳимматли иш қилган. Сўнгра ундан қолганларини охирига етказган ал-Ҳофиз Зайнуддин Абдурахим ибн Ҳусайн ал-Ироқий бўлиб, «ал-Алфия»⁴ нинг муаллифи (ваф. 1403)дир. Бу китобнинг тўлиқ бир нусхаси Мадинаи Мунавварадаги кутубхонада сақланади⁵.

4) «Такмила «ан-Нафху-ш-шазий». Ушбу шарҳ юқорида айтилган Ибн Саййид ан-Носснинг «ан-Нафху-ш-шазий» номли шарҳининг тўлдирувчиси ҳисобланади. Асар Зайнуддин Абдуррахмон ибн Ҳусайн ал-Ироқий ал-Курдий (725 – 806/1325 - 1404) қаламига мансуб. Зайнуддин ал-Ироқий мазкур шарҳни ҳақиқий шориҳнинг услубида давом эттириб охирига етказишга ҳаракат қилиб кўрган. Лекин у зот ҳам урдасидан чиқа олмаган, вафоти туфайли бу шарҳ ҳам охирига етмаган.

5) «Шарҳ завоид Термизий ʼала-с-Саҳиҳайн». Ушбу шарҳ муаллифи Сирожуддин Абу Ҳафс Умар ибн Али ибн Аҳмад ал-Ансорий ал-Андалусий (723 – 804/1323 – 1402) «Ибн ал-Мулаққин» куняси билан танилган. Китобда Имом Бухорий ва Имом Муслимнинг саҳиҳ ҳадислар тўпламларида келтирилмаган ҳадислар шарҳ қилинган. Шунингдек, «Сунани Абу Довуд»да келмаган ҳадислар шарҳига катта эътибор қаратилган.

³ Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Байрут: Дор эҳё ат-турос ал-арабий, 2004. – Б.320.

⁴ Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун ан асомил кутуб вал-фунун. – Истанбул: Дорус-салом.1941- 43. Ж. 1, 2. –Б.122.

⁵ Ҳ.Аминов, М.Исмоилов, Ҳ.Абиев, Б.Абдуллаев. “Шарҳ Сунан Термизий”. – Тошкент:Ирфон Нашр. 2021. – Б.337.

6) «Шарҳ ал-Ҳофиз Ибн Ҳажар». Бу шарҳ таниқли муҳаддис, ўзининг «Саҳиҳи Бухорий»га битган «Фатҳ ал-Борий» номли мукамал ва муфассал шарҳи билан шуҳрат қозонган олим Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (ваф. 1148)нинг қаламига мансуб. У зот «Фатҳ ал-Борий» асарида мазкур шарҳини эслатиб ўтган.⁶ Лекин ҳозиргача машҳур шарҳнинг қўлёзмаси топилиб, нашр қилинган эмас. У алломанинг «ал-Лубоб фий шарҳ қавл Термизий «ва фи-л-боб» номли асари ҳам бўлиши мумкин. Маълумки, Имом Термизий томонидан ҳар бир мавзуда кимлар ҳадис ривоят қилганига ишора қилиб кетилган. «Ал-Лубоб» ушбу ишора қилинган ҳадислар таҳрижи ва шарҳига бағишланган.

7) «Шарҳ ал-Булқиний». Абу Ҳафс Сирожуддин Умар ибн Руслон ибн Насир ал-Мисрий ал-Киноний ал-Асқалоний ал-Булқиний (724 - 805/1324 - 1403) асари бўлиб, у зот Мисрда қози ва муфтий бўлган.⁷ Шарҳ «ал-Арф аш-шазий ʼала «Жомеъ Термизий» деб аталган. Бироқ у охирига етказилмай қолган. Муаллиф шофеъий мазҳаби уламоларидан бўлиб, Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг устози ҳисобланади.

8) «Шарҳ ибн Ражаб». Бу асар ханбалӣ мазҳаби олими Зайнуддин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ибн Ражаб ал-Ҳанбалӣ (736 - 795/1336 - 1393)никидир. «Табақоти ханобила» ҳамда «ал-Қавоид ал-фикҳия» асарлари билан ҳам шуҳрат қозонган. «Кашф аз-зунун» асарида айтилишича, ушбу шарҳ йигирма жилд бўлган ва фитна пайтида ёниб кетган.⁸ Мазкур шарҳнинг бир қисми ва «Сунан Термизий»нинг иловаси бўлмиш «ал-Илал ас-сағир»га битилган шарҳ сақланиб қолган.

9) «Кут ал-Муғтазий». Жалолиддин ас-Суютий (ваф. 1505) нинг ушбу асари «Сунан Термизий»га ёзилган шарҳларнинг энг ихчамларидан ҳисобланади. Унинг Ҳиндистон ва араб диёрларида бир қанча нашрлари мавжуд. Бу ҳақда Ҳожи Халифанинг «Кашф аз-зунун» асарида ҳикоя қилинади. Жалолуддин ас-Суютий ушбу шарҳида Термизийнинг «Сунан» асарини юқори баҳолаб уни қуйидагича таърифлайди: «Имом Термизийнинг «Сунан» асари бобларга бўлинган. Бу ҳам бир илм. Асардаги фикҳ — ҳуқуқшунослик масалалари ҳам бир илм. Саҳиҳ билан сақим (касал, саҳиҳмас)ни ажратувчи илал (иллатлар, сабаблар)ни айтиши ҳам бир илм. Уларнинг ўртасидаги ҳадис турларини зикр этиш ҳам бир илм. Ровийларнинг номлари ва лақаблари ҳам алоҳида бир илм. Жарҳ ва таъдийл, Расулуллоҳни топган ва топмаган ровийларни белгилаш иснодли ривоят. Унда келтирганларнинг ҳаммаси ижмолий илм турларидир. Аммо тафсилийси жуда ҳам кўп. Хуллас, бу асарнинг қимматли жиҳатлари мажмуалар тўпламидир».⁹

10) Мағриб уламоларидан Али ибн Сулаймон ад-Димноний ал-Бажмаъвий ал-Мағрибий ал-Моликий аш-Шозилий (1234 - 1306/1819 - 1888) «Кут ал-муғтазий»га

⁶ Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Фатҳ ал-Борий, 1-жилд. – Риёз: Дору Таййиба, 2005. – Б.563.

⁷ Ҳ.Аминов, М.Исмоилов, Ҳ.Абиев, Б.Абдуллаев. “Шарҳ Сунан Термизий”. – Тошкент:Ирфон Нашр. 2021. – Б.338.

⁸ “Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Байрут: Дор эҳё ат-турос ал-арабий, 2004. – Б. 559.

⁹ “Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Байрут: Дор эҳё ат-турос ал-арабий, 2004. – Б. 375

хошия ёзиб, кенг изоҳлаб чиққан. Уни «Нафъ Қут ал-муғтазий» деб номлаган. Муаллиф аллома Жалолуддин ас-Суютийнинг олдин зикри ўтган шарҳини мухтасар ҳолга келтириб, китоб аслининг фойдали томонларига бир қадар халал етказганки, китобнинг номи «Нафъ Қут ал-Муғтазий» ибораси маъносини йўқотган. Бу асар Қоҳира ва Дехлида чоп этилган¹⁰.

11) «Шарҳ Жомеъ Термизий». Бу шарҳнинг муаллифи «Муҳйий ас-сунна» ва «ал-Фарро» лақаблари билан танилган Абу Муҳаммад ал-Ҳусайн ибн Масъуд ал-Бағавий (436 – 510/1044 - 1117) саналади. У зот «Мишкот ал-масобех»нинг асли бўлмиш «Масобех ас-сунна» асари билан шуҳрат қозонган. Шунингдек, тафсирга оид «Маолим ат-танзил» номли тафсири машҳур. Олимнинг «Сунан Термизий»га битган шарҳи айtilган бўлса-да, ҳалигача топилиб нашр қилинмаган.

12) «Шарҳ Муҳаммад ибн Тоҳир ал-Фаттаний». Маждуддин Муҳаммад ибн Тоҳир ибн Али ал-Ҳанафий ал-Фаттаний ал-Гужаротий (913 – 986/1508 – 1579)нинг шарҳи. У зот ҳиндистонлик таниқли муҳаддислардан биридир. У зот ўзининг мавзуъ ҳадисларга бағишланган «Тазкират ал-Мавзуъот» асари билан шуҳрат қозонган. У зот «Сихохи ситта»нинг ғариб, нодир ва ноёб сўзлари шарҳига бағишланган «Мажмаъ биҳор ал-анвор фий ғаройиб ат-танзил ва латоиф ал-ахбор» номли китобида Имом Термизий раҳимахуллоҳнинг «Сунан Термизий» асарига алоҳида шарҳ битганини қайд қилиб қолдирган. Бироқ бу шарҳ ҳозиргача топилган эмас.

13) «Шарҳ ас-Синдий». Абу Таййиб Раҳматуллоҳ ас-Синдий (ваф. 993/1585) томонидан битилган шарҳ, у зот «Лубоб ал-маносик» асари билан шуҳрат қозонган. «Сунан Термизий»га битган шарҳи Мисрда нашр қилинган.

14. «Шарҳ ал-Жомиъ лит-Термизий» аш-Шайх Абул-Ҳасан ибн Абдулҳодий ас-Санадий ал-Мадиний (ваф. 1728) битган бу шарҳ жуда гўзал бўлиб, муаллиф уни ал-Ҳарам аш-Шарифда (Маккада) таълиф этган. Асар қирқ қисм (жузъ)дан иборат¹¹.

15. «Шарҳ ал-Жомиъ лит-Термизий»нинг муаллифи аллома Абу ат-Таййиб (Муҳаммад ибн ат-Таййиб) ас-Санадий ал-Мадиний (ваф. 1698), бу шарҳ араб тилида «би қавлиҳи» «вақавлуҳу» дейилиб, унинг бир қисми чоп ҳам этилган.

16) «Шарҳ Сирож Аҳмад». Мазкур шарҳ 1230 /1815 йилда вафот этган Шайх Сирож Аҳмад ас-Сарҳиндий ал-Ҳанафий қаламига мансуб бўлиб, Конипурда 1295/1878 йили нашр этилган. У форс тилида битилган шарҳ ҳисобланади.

17) «Жоизат аш-Шаъузий» номли шарҳ аллома Бадийъ уз-Замон (ваф. 1892) қаламига мансуб. Бу асар «Жомиъ Термизий»нинг урду тилига ағдарилган тафсирли таржимасидир.

¹⁰ Ҳ.Аминов, М.Исмоилов, Ҳ.Абиев, Б.Абдуллаев. «Шарҳ Сунан Термизий». – Тошкент:Ирфон Нашр. 2021. – Б.339.

¹¹ Ҳ.Аминов, М.Исмоилов, Ҳ.Абиев, Б.Абдуллаев. «Шарҳ Сунан Термизий». – Тошкент:Ирфон Нашр. 2021. – Б.340.

Дунёнинг кўплаб олимлари «Сунан Термизий»дан олиб мустақил равишда қисқартма ва сайланмалар битганлар. Жумладан, улардан учтаси ҳақида манбаларда маълумот келтирилган:

1) «Мухтасар Жомеъ Термизий». Ушбу мухтасар муаллифи Нажмуддин Сулаймон ибн Абдулқавий ибн Абдулкарим ал-Бағдодий ал-Ҳанбалий бўлиб, 657 - 716 ҳижрий, 1259 - 1316 милодий йилларда яшаган. У зот «Ибн ас-Сарсарий» куняси билан танилган.

2) «Мухтасар Жомеъ Термизий». Ушбу мухтасар муаллифи 729 ҳижрий, 1329 милодий йилда вафот этган Нажмиддин Муҳаммад ибн Ақил ал-Болисий аш-Шофеъийдир.

3) «Ал-Мунтақот». Унда «Сунан Термизий»дан юзта узун ҳадис танлаб олинган. Мазкур асар муаллифи «Салоҳиддин ал-Алоий» номи билан шуҳрат қозонган, 694 – 761 ҳижрий, 1295 – 1359 милодий йилларда яшаган Абу Саъид Халил ибн Кекалди ад-Димишқий ҳисобланади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, бу шарҳлар ханафий мазҳаби, Мотуридий таълимотига мувофиқ битилгани билан ажралиб туради ва улар ана шу жиҳатидан араб юртларида битилган шарҳлардан кўра афзалликларга эга. «Сихоҳи ситта» – олтига саҳиҳ ҳадислар тўпламлари орасида «Сунани Термизий»да ханафийлик мазҳабига мувофиқ келувчи ҳадислар кўп учрайди. Мазкур асарни ханафий мазҳаби, Мотуридий таълимотига уйғун ҳолда шарҳлаш ишлари эса Ҳинд-Синд диёрларида ҳозирги кунимизгача тўхтамай давом этиб келмоқда. Ушбу шарҳларни тадқиқ ва таҳлил этиш буюк ватандошимиз, улуғ муҳаддис Имом Термизийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятини илмий ўрганишда аҳамиятли экани шубҳасиздир.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР:

1. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Фатҳ ал-Борий, 1-жилд. – Риёз: Дору Таййиба, 2005. – Б.563.
2. Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Байрут: Дор эҳё ат-турос ал-арабий, 2004. – Б.320.
3. Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун ан асмомил кутуб вал-фунун. – Истанбул: Дорус-салом.1941- 43. Ж. 1, 2. –Б.122.
4. Ҳ.Аминов, М.Исмоилов, Ҳ.Абиев, Б.Абдуллаев. “Шарҳ Сунан Термизий”. – Тошкент:Ирфон Нашр. 2021. --Б. 400.